

HITANOA AHOZKO HIZKUNTZAN (Euskal Herriko Hizkuntz Atlasaren arabera)

Leioa, 1994.10.04
G. Aurrekoetxea,
EHHA. Euskaltzaindia

Nire lankide batek, asko ez dela, "Euskal Herriko Hizkuntz Atlasa-(EHHA)" jaio aurretik umeak sortzen hasi dela, umeak aita baino lehenago hasi direla argia ikusten, alegia, esandakoari kasu egiten dio txosten honek. Halere, eta bitxitzat jo arren, ez da mirakulutzat hartu behar, proiektu honek bizi duen egoeraren adierazgarri baino.

Penatan gelditu orde euskararen bilakaeraren gune garrantzitsua den honetan bere ekarria aurkeztu gura izan dugu, inora ez garamatzen negar-anpulua lehortzen egon barik. Batasunerako bidean ahozkoaren balioa eta beharra aldarrikatzen dugu, jakinik zenbat izerdi eta neketan sartu diren batzordekideak eta Euskaltzaindia bera.

Areago, jadanik eskuetan diren datuak ezagutu gabe behintzat standardizazioan aintzinerat joatea tamalgarrizat jotzen dugu.

Oraingoan, bada, hitanoaz EHHAk zer bildu duen azaltzen ahaleginduko naiz, nahiz badakidan gai honetan ni baino trebatuagorik izango den.

1. EHHAn ZER BILTZEN DEN

Alokutiboa era desberdinez lantzen da EHHAn; gai oso bat (93.a) dauka aditz forma alokutiboak lantzeko; 64 galdera erabiltzen dira horretarako eta, aditz laguntzaileaz gain, aditz trinkoen formak ere biltzen dira; oin diferenteak eta marka desberdinetako formak. Eta erregistro diferentetan: *hitanoa* bai, baina *zuka* eta *xukazko* adizkiak ere ez dira ahaztu, hauek erabiltzen diren esparruetan (1).

Formez gain inkestagileak noiz, non, nola eta nori egiten dion ere itauntzen dio lekukoari, alokutiboaren erabileraz informazio zabala eskaini asmoz.

Azkenik, perpaus beregainez at, mendekoetan erabiltzen den ere aztertzen du beste galdera batean; halaber, adierazpenezkoetarik landa, galde perpausetan erabiltzen den ere.

(1) Ikus "Euskal Herriko hizkuntz atlasa: galdesorta / cuestionario / questionnaire", *Euskera* 1993-3, 529-648.

Gure txosten honetan datu batzuen irakurketa geolinguistikora mugatuko gara, ez dugu azterketa soziolinguistiko edota filologikorik egingo, azterketa diakronikoa egiteko tentazio handia izan arren.

2. ALOKUTIBOAREN MUGA SOZIALAK

Nork-nori-noiz-non egiten zaion ere ikertu du EHHak bere ibilpidean. Gal-desorta osoa itaundu ostein testu libre batzuk bildu dira. Testu hauetako batean alokutiboaz mintzatzen da, goiko galdera horiek egiten zaizkiolarik, elkarrizketan zehar, lekukoari. Testu libre hauek transkribatu barik utzi dira kasu guztietan. Halere, bada nora jo herriak, gaur egun, alokutiboaz zer uste eta nola erabiltzen duen jakiteko. Baina ez da hemen sakonduko, jadanik X. Alberdik aztertu du eta.

3. HITANOAREN HIZKUNTZ MUGAK

Alokutiboazko formak ez dira ibiltzen ahal noiznahi. Bada esparru morfosintaktiko bat, zeinetan ezin den alokutiborik erabili. Erabilpenaren bi muga aipatu gura nituzke:

3.1. Muga sintaktikoa

Gramatika tradizioaletan, hala ikasi dut nik behinpehin, beti esan da alokutiboa perpausa adierazpenezko eta beregainetan baino ez dela erabiltzen edo erabili behar. *Euskal gramatika laburra*-k (2) perpaus txertatuetan “debeku argiak daude”la dio. EHHak bi itaun egin ditu hitanoa adierazpenezko perpausaz gain erabiltzen den jakiteko: galderazko eta menpekoetan.

Interesgune bi hauen arabera bi mapa gauzatu dira:

– Lehena galde perpausetan non egiten eta non ez den agertuko da (ikus 1. mapa). Ikus daitekeenez euskararen ekialdean izan ezik beste eremuan nagusi da perpaus mota honetan alokutiboa erabiltzea. Zuberera eta nafarrera beherera ia osorik dira, egitura hauetan, hitanoa onartzen ez duten euskalkiak. Beste eremu guztian, tarteetan hitanorik onartzen ez dituzten hizkerak azaldu arren (Lemoa-116, Kortezubi-127, Bolibar-132, Oñati-305, Zegama-313, Aia-322 eta Andoain-330), hitanozko formak errazki azalduko zaizkigu.

– Txertatuetan, ordea, murriztago da alokutiboaren erabilera (ikus 1. mapa). Mapa berean azaltzen diren hizkera banaka batzuetan (Mungia-110, Zaratamo-108, Larrabetzu-114 eta Errigoiti-119), denak bizkaieraren mendebaldean, baino ez da zilegi alokutiboaren erabilera honelako perpausetan. Hizkuntza gertakari

(2) Euskaltzaindia, 1993, 406. orr.

hau, oharatarazi nahi dut, Azkuek, jadanik, aipatzen duela Bizkaiko toki batzuetan egiten dela (3).

3.2. Muga morfologikoa

Era guztietako perpaus beregainetan zilegi ote da alokutiboa erabiltzea? Mo-
dua eta aldiari dagokionez [+ahal] eta [-ahal] batetik, eta *orain*, *iragan* eta *alegiaz-*
ko formetan ere itaundu du EHHAK.

Taula bat eginez zera genuke:

ALDIA MODUA	ORAINA	IRAGANA	ALEGIAZKOA
- KE	BAI (du)	BAI (zuen)	BAI/EZ (balu)
+ KE	BAI (duke)	BAI (zukeen)	BAI (luke)

Aldia, bai *orain* eta baita *iragan* denean ez da arazorik alokutiboa erabiltze-
ko. Alegiazko formetan, ostera, Euskaltzaindiaren proposamenean ez da [-ke] morfemadun adizkietako hitanozko formarik aurkituko. Ez omen da posible. Bai-
na ahozko hizkeran badu euskarak eremu bat, zeinetan oso normal erabiltzen
diren alokutibozko adizkiak, 2. mapan ikus daitekeen moduan: ohizko bizkaiera-
ren eremuan, hain zuzen ere (Azkuek (4) *balitz* > *ballitzak/n*). Eremu honetatik
kanpo irla batzuk baino ez dira agertzen: Itxaso-314, Andoain-330, Sunbila-414,
Senpere-505 eta Itxasu-510.

4. Alokutiboaren sistema desberdinak EHHaren arabera

Azaleko datuak albo batera utzi eta sar gaitezen harira. Hitanoari buruz ja-
sotako formak eta paradigmak ematen hasi ordez ezaugarri, indize edo morfema
batzuen analisisira mugatuko gara, beharrezko ez den astuntasunetik urruntzeko.
Proposamenean azaltzen diren bidegurutze batzuk (ez denak) aztertzeraz muga-
tuko naiz.

4.1. Euskaltzaindiaren proposamenean NOR-NORK erako *edun* adizkietako
erroa *-i-* egitea onartu da. Zelan gauzatzen dira ahozkoan *edun-eko* formak? EH-
HAK bildu dituen datuen arabera 3. mapa eraikitzen da. Bi eremu garbi azaltzen
dira: bizkaierarena (*-u-* egiten duena) eta beste euskalki guztiek osotzen dutena
(*-i-* egiten duena). Tartean bi irtenbideak ezagutzen dituzten iraganbide-hizkerak

(3) *Morfología Vasca*, GEV, Bilbo, 1969, 593. orr.

(4) *Idem*, 517. orr.

azaltzen dira, gipuzkeraren hego-mendebaldean kokatzen diren Urretxu, Legazpi, Zegama eta Itxaso, hain zuzen ere.

4.2. Pertsona aurrizkirik, ez erro-aldaketarik ez duten orainaldiko adizkeretan *z-* hobetsi da (*d-* aukeraren kaltetan) forma standardeko hitanorako. EHHAREN arabera (ikus 4. mapa) bi eremu geolinguistikoko desberdin agertzen dira: *d-* aukera erabiltzen da maparen ezker eta eskuman; hau da, bizkaiera eta ekialdeko hizkerak (zuberera, Baztanaldea eta Nafarroa Behereko ia hizkera guztiek) *yagok*, *diagok*, *yakik*, *diakik* eta antzeko formak erabiltzen dituzte. Erdigunean, hau da, gipuzkera, goi-nafarrera (Baztan salbu) eta Lapurdiko ia hizkera gehienek *z-* dabilte (*zegok*, *zekik*, *zeturrek*, *zioat*, *zioagu...*). Bi eremuotako mugetan ba dira hizkera batzuk bi aukerak ezagutzen dituztenak: Urretxu-311, Anitz-418 eta Itsasu-510 Lapurdin.

Ikusten denez, bi eremu eta bietarik *d-* aukeraduna dexente handiagoa delarik, hizkeretan behintzat.

4.3. Aditz trinkoetako orainaldietan *-a/-e-* bikotean kokatzen da erabakigune berri bat proposamenean (*zagok/zegok...*); lehena Iparraldeko eta bigarrena erdialdekoztat jotzen da. Eta erabilera ere kontuan izanik ez du hauturik egin Euskaltzaindiak, biak ontzat jotz.

EHHAREN datuen araberako mapan (ikus 5. mapa) *-a-* da geolinguistikoki zabalduen dagoen aukera (bizkaiera osoa, gipuzkerako hizkera batzuk (Urretxu, Legazpi, Andoain, Ibaeta-Donostia, Oiartzun...), Nafarroako eremu handiak eta Iparraldeko hiru euskalkietan); *-e-* dun formak gipuzkeraren zati batean eta goi-nafarrerako mendebaldeko hizkera batzuetan baino ez dira agertzen.

Ondorioz, kasu honetan eta alde geolinguistikoari begiratu *-a-* dun formak dira zabalenak, bai lurraldez eta baita hizkera kopuruz ere.

4.4. *Nor-nork* erako pluralgileaz *-it-* hautatzen da proposamenean. EHHAKO datuetan zera dugu (6. mapa):

- a) batetik *-z-* (*yosak*, *yoaser*): bizkaieran, baina ez osoan;
- b) *-it-* (*jittuk*, *ttik*, *ditik*; *jittuan*, *zitian*, *zitean*) hautua da luzeen erabiltzen dena: bizkaieraren ekialdean, gipuzkeraren hego-mendebaldean eta goi-nafarrera eta Iparraldeko 3 euskalkietan;
- c) *-zki-* dun formak (*dizkik*, *zizkian*) oso urri dira eta gipuzkerako erdigunea baino ez du hartzen.

Bada eremu bat, gainera, gipuzkeraren mendebaldeko hizkerak osotzen dutena, forma hibridoak ezagutzen dituen edoeta bietarik.

4.5. Adizkera trinkoetan erro eta hitanoaren markaren arteko loturazko hizkitzat *-e-* hautatu du proposamen ofizialak. EHHAKO datuak mapan proiektatuz hiru eremu desberdin ginituzke (7. mapa):

a) mendebaldean (bizkaieraren eremuan) zuzen lotzen da, loturazko hizkirik gabe (*yabik/ñe, jabik/n; yatok/na, jatok; yakak/jakak*);

b) erdialdean (gipuzkera eta mendebaldeko goi-nafarreran) *-e-* hizkia erabiltzen da (*zotorrek/datorrek, zebillek/dabillek, zekarrek/dakarrek*);

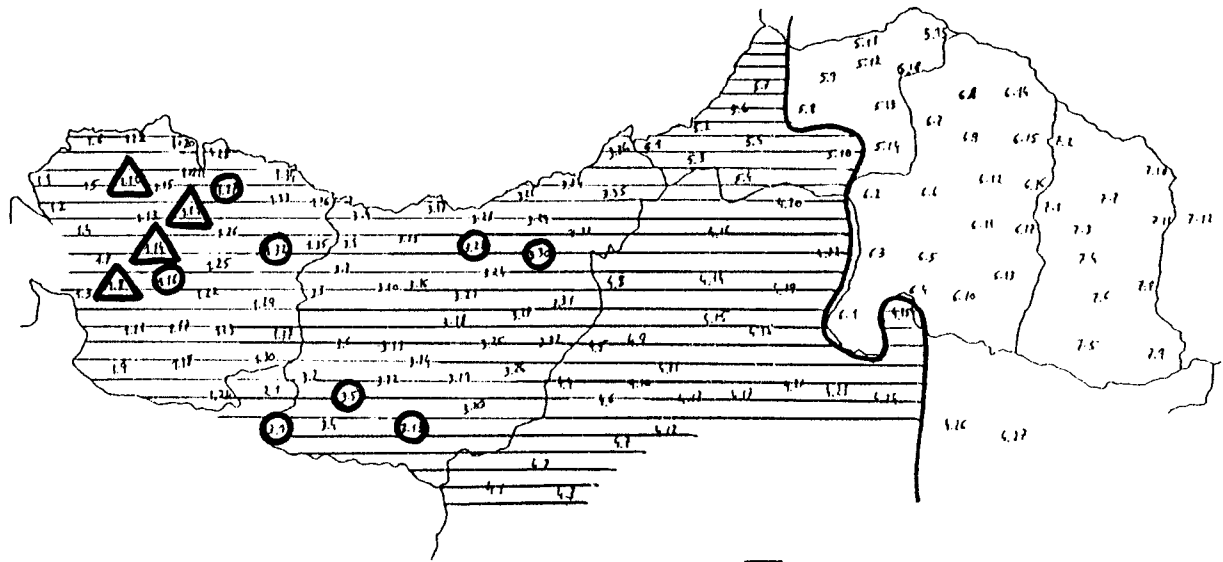
c) ekialdean (Iparraldeko hizkerak eta Nafarroako ekialdeko hizkeretan) *-a-* da erabilia (*zabilak, dailak, zaukak, diakarrak, zailaian, zakoian...*).

4.6. Azkenik, bizkaiera desitxuratzen doakigun lurraldetik andren alokuti-boak bere eremu mendebaldarrean agertzen duen ñabardura bat aipatu eta erakutsi gabe ezin dezaket amai: *-n* morfemaren ordezko *-na* morfema. 8. mapan ikusten den moduko *etorri dona, esan yotzena, joan yatana* (niri), *yabiñe* eta horrelakoak ere desagertzeko dauzkagu.

5. Ondorioa

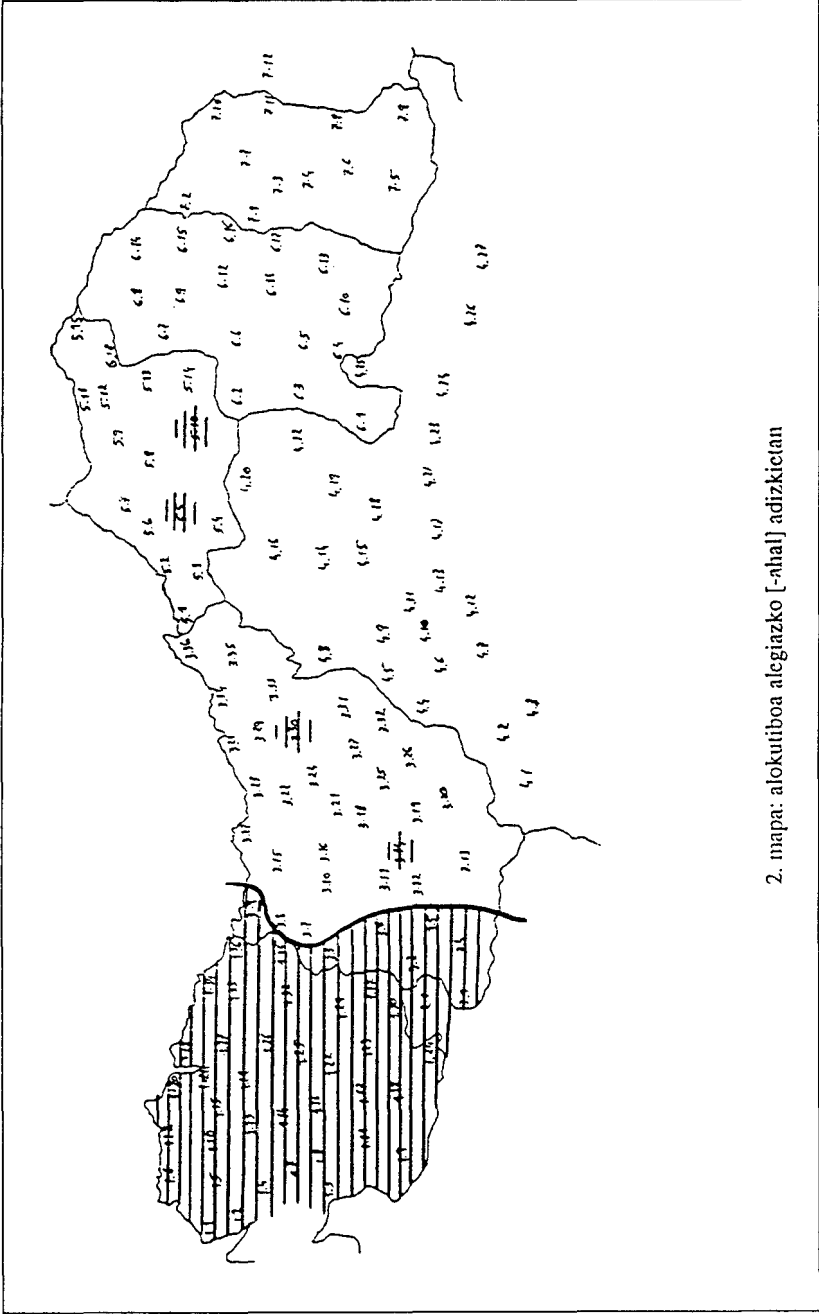
Zer esan daiteke ondorioz? Badakit forma standard kultura gauzatzerakoan ikuspuntu geolinguistikoak ez direla bakarrak kontuan hartzekoak. Beste faktore batzuk ere begi aurrean izan behar direla eta, agian, garrantzi handiagoa izan beharko luketeela. Nire helburua batasunerako puntu honetan ikuspegi geolinguistikoa azaltzea izan da.

Ikusi duzuenez, erdialdeko euskalkiak (ohizko gipuzkera eta berdin direnean bere ekialdean diren euskalkiak) dira garaile ateratzen direnak proposamen ofizialean. Dena den, galtzailerik gabeko batua behar dela esaten bada ere, nik galtzailerik bakoa gura izango nuke.

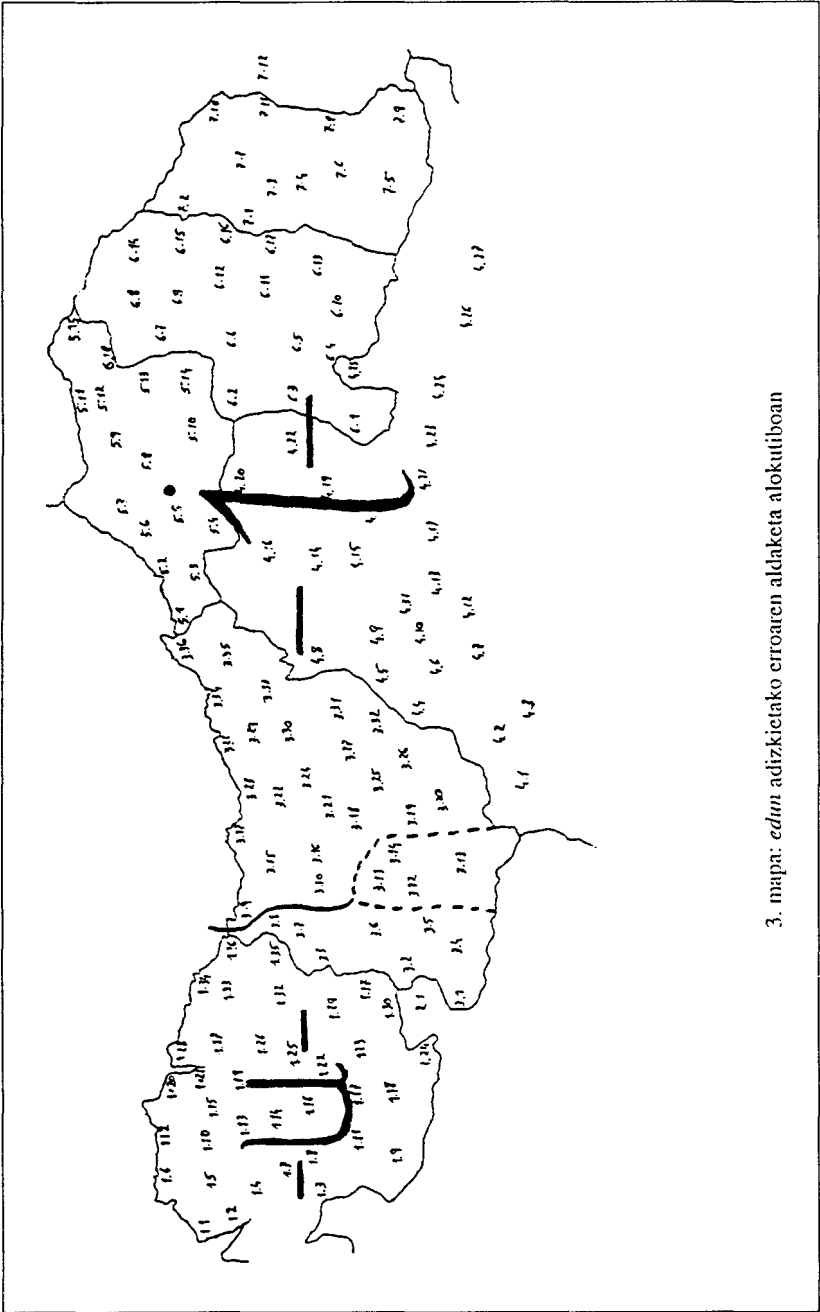

 galderetan alokutiboa erabiltzen den eremua
 galderetan erabiltzen ez den hizkera
 menpekoetan ere erabiltzen den hizkera

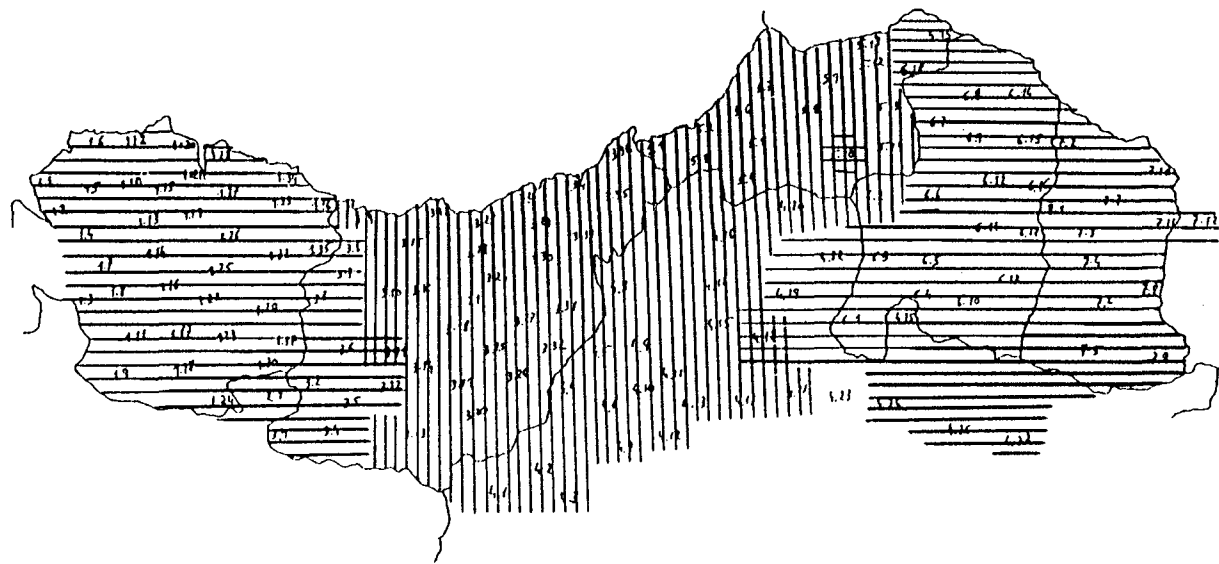
1. mapa: alokutiboa galderazko eta menpeko perpausetan

2. mapa: atokuitboa alegiazko [-ahal] adizkietan

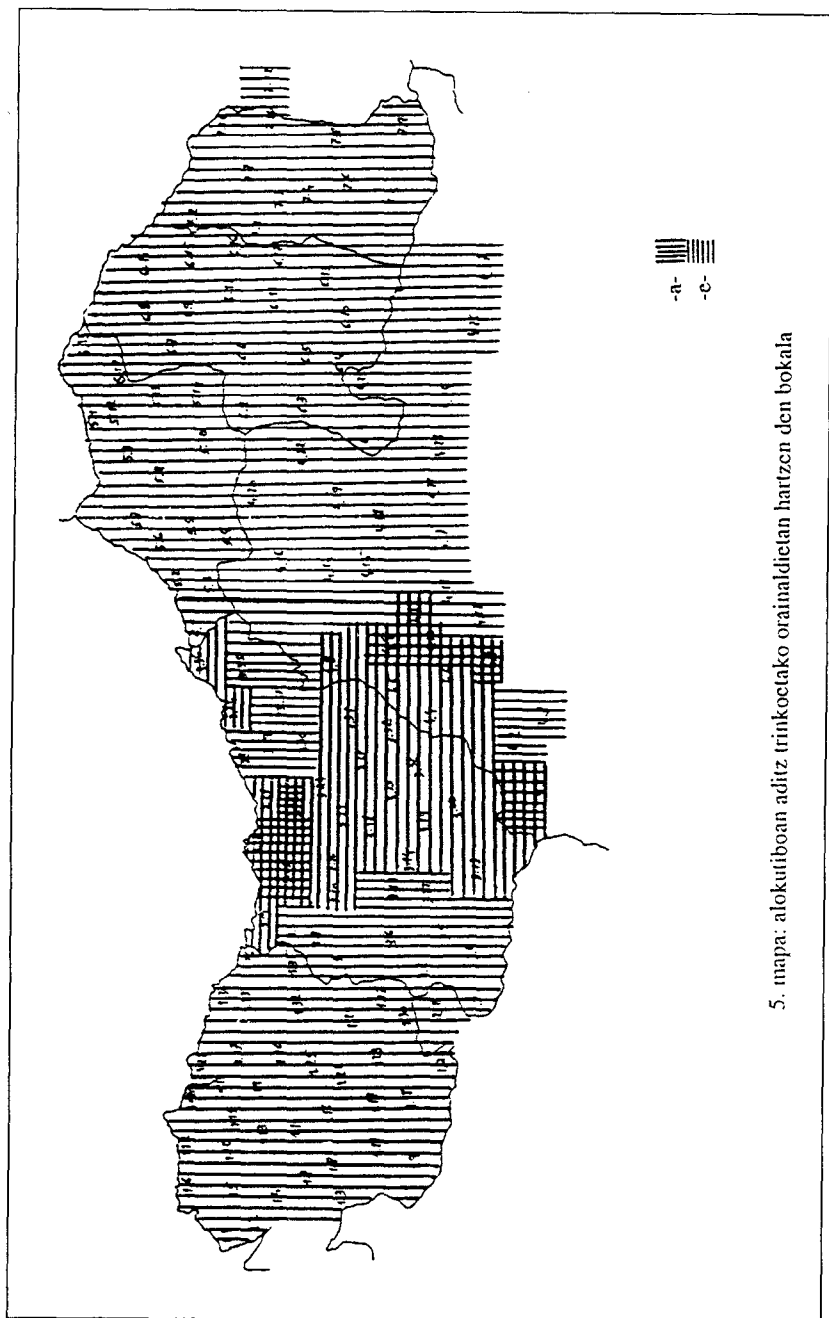

3. mapa: *edun* adizkietako erroaren aldaketa alokutiboa

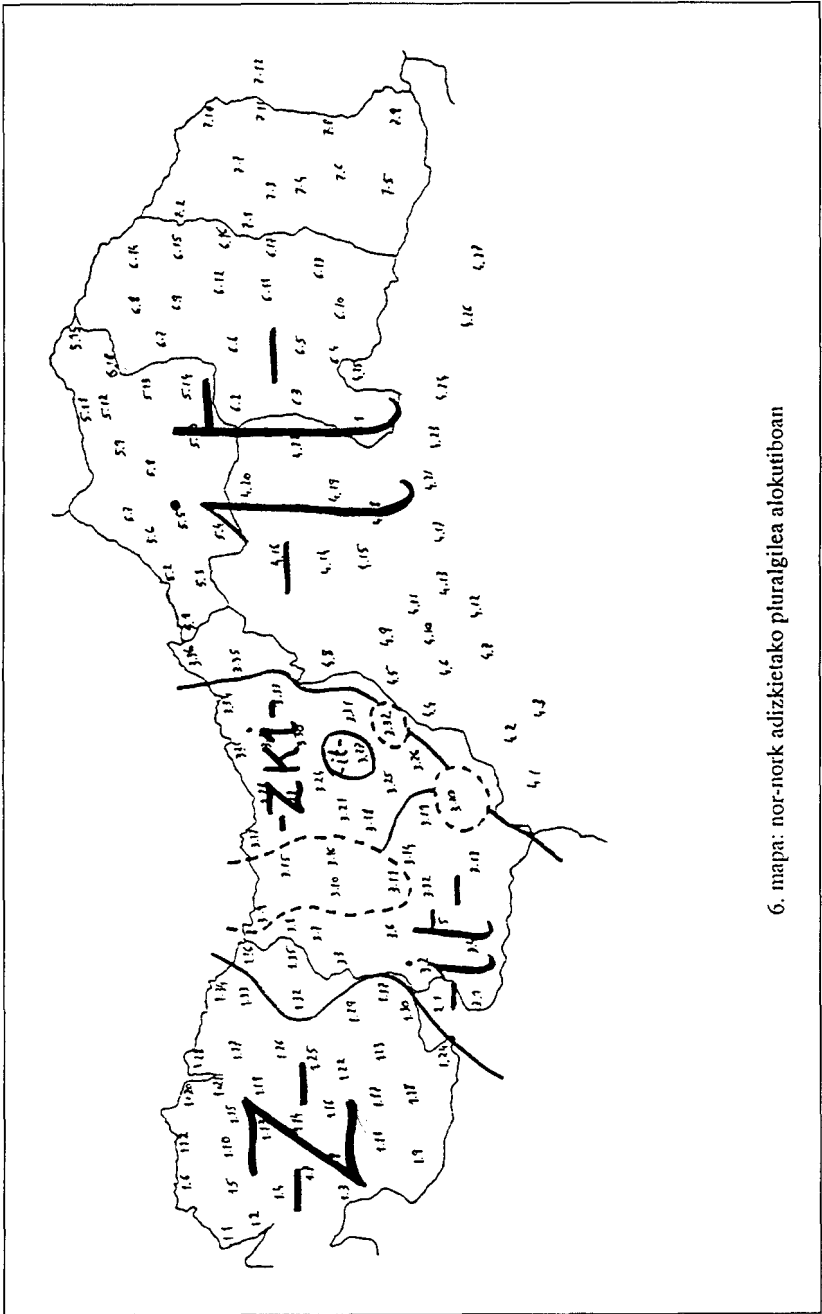

d-
 z-

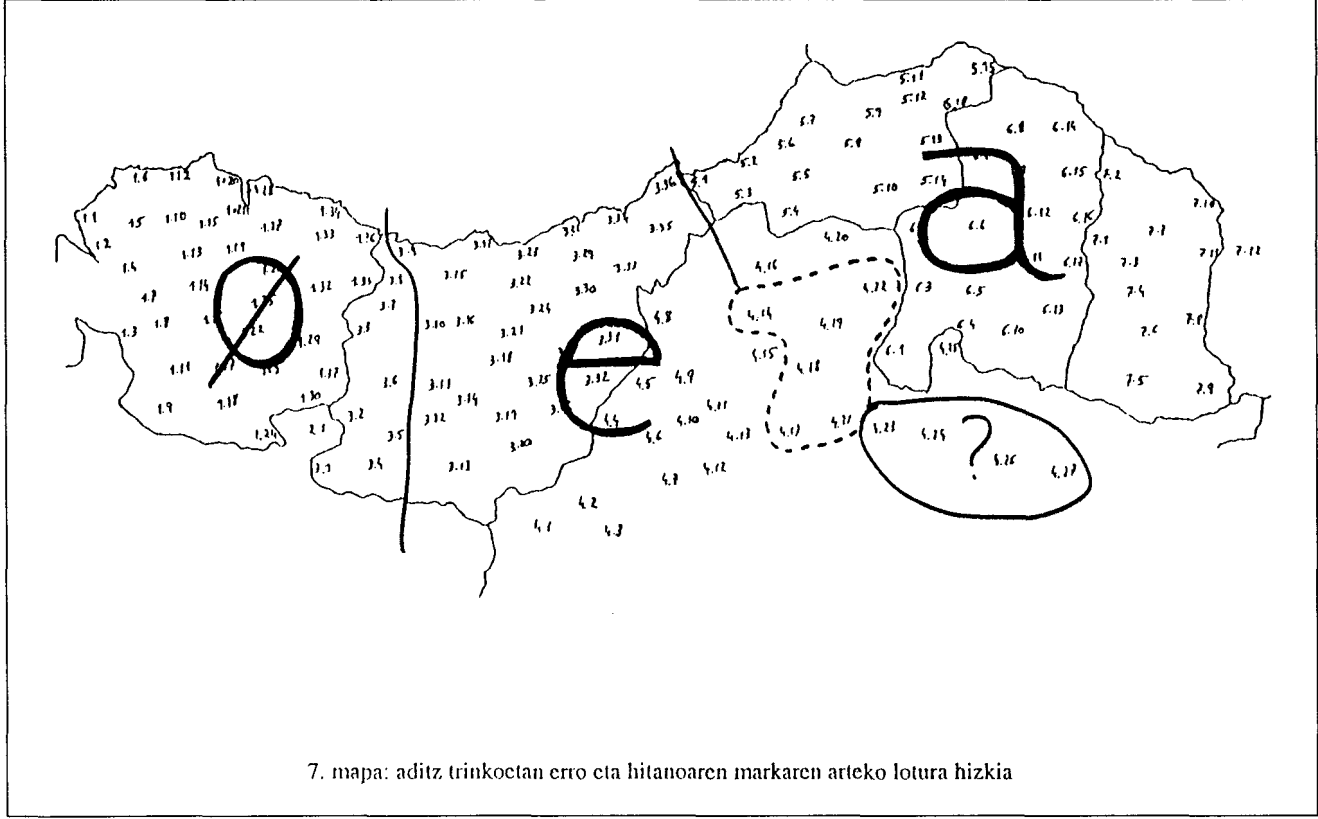
4. mapa: ez pertsona aurizkirik, ezta erro aldaketarik ez duten orainaldiko adizkerak alokutibean

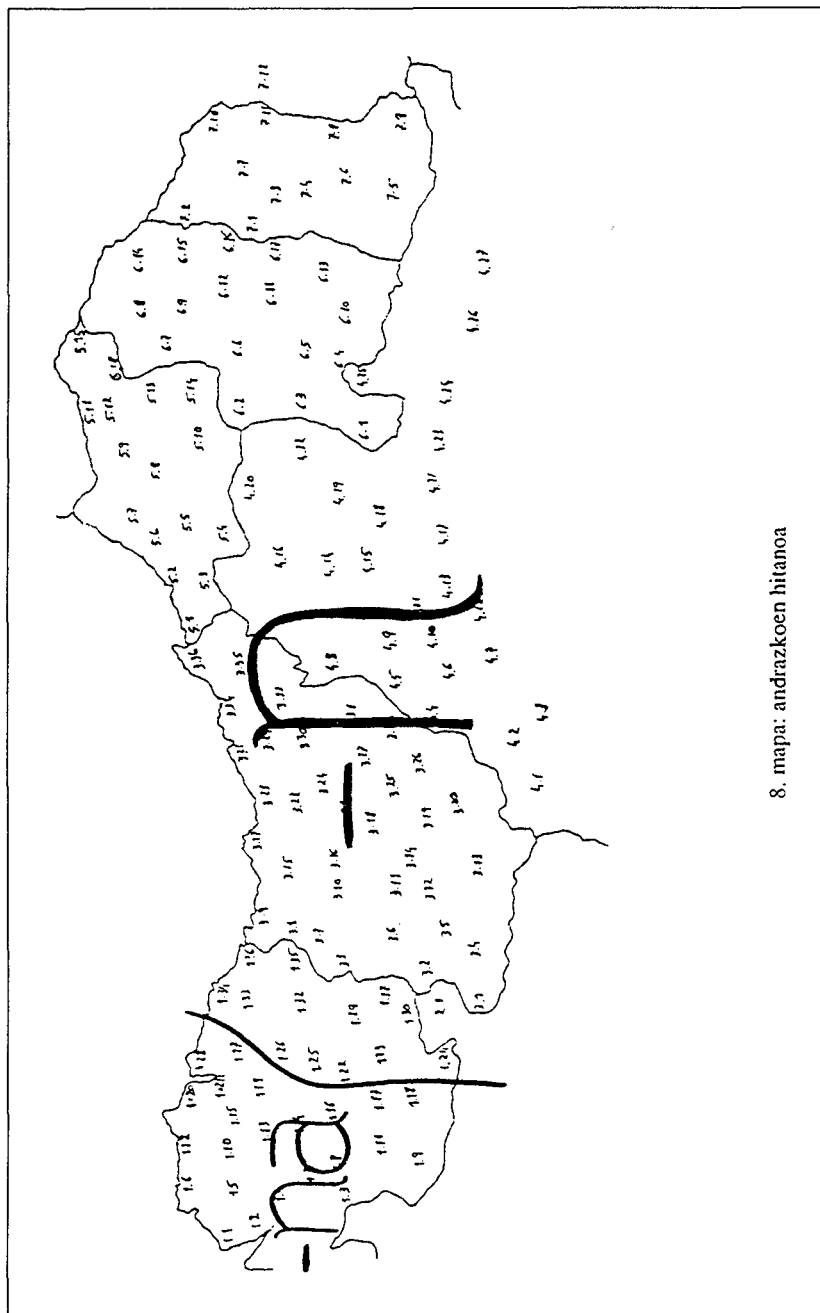
5. mapa: alokutiboan aditz trinkoetako orainaldietan hartzen den bokala

6. mapa: nor-nork adizkietako plura lgilea alokutiboan

7. mapa: aditz trinkoetan erro eta hitanoaren markaren arteko lotura hizkia

8. mapa: andrazkoen hitanoa